

Tənzimat dövrü türk ədəbiyyatında ənənəvi kodlardan modern estetikaya

Eşqanə Babayeva

Filologiya elmləri doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
eshqane@mail.ru
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4934-4168>

Annotasiya: XIX əsrin ortalarında Osmanlı İmperiyasında həyata keçirilən Tənzimat islahatları yalnız siyasi və sosial sahələrdə deyil, ədəbi həyatda da köklü dəyişikliklər yaratmışdır. Bu dövr, Türk ədəbiyyatında ənənəvi ədəbi kodlar ilə modern estetik prinsiplər arasında keçid mərhələsi kimi səciyyələnir. Məqalənin məqsədi Tənzimat dövrü Türk ədəbiyyatında klassik ənənənin qorunması ilə modern ideya və janrların tətbiqi arasındakı əlaqəni sistemli şəkildə araşdırmaq və ədəbi transformasiyanın əsas xüsusiyyətlərini ortaya qoymaqdır. Problemin əsasını Osmanlı ədəbiyyatının klassik formalarının, janrlarının və estetik prinsiplərinin dəyişən ictimai, mədəni və siyasi kontekstə uyğunlaşması təşkil edir. Tənzimat dövrü həm xarici təsirlər, həm də daxili islahatlar nəticəsində poeziya, nəsr, publisistika və dramaturgiya kimi müxtəlif sahələrdə yeniliklərin meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır. Eyni zamanda, bu dövrdə dildə islahatlar aparılmış, yazı və ifadə üslubu sadələşmiş və modernləşmişdir. Məqələdə bu proseslər janr, üslub və dil aspektlərində təhlil olunur, həmçinin ənənə və modernlik arasındakı qarşılıqlı təsir diqqətə çatdırılır. Araşdırmada ideya-estetik transformasiyanın ictimai və mədəni faktorlarla əlaqəsi də vurğulanır. Nəticədə Tənzimat dövrü türk ədəbiyyatı yalnız forma və janr baxımından dəyişikliklərə məruz qalmamış, həm də ədəbi şüurun, estetik düşüncənin və dilin modernləşməsi prosesinə təsir göstərmişdir. Bu baxımdan, dövrün ədəbi transformasiyası ənənə və modernlik arasındakı tarazlıq kimi qiymətləndirilir və Türk ədəbiyyatının inkişaf tarixində ənənə və novatorluğu özündə əks etdirən kritik bir mərhələ kimi önəm daşıyır.

Açar sözlər: Tənzimat dövrü, ənənə və modernlik, ədəbi transformasiya, janr və üslub, dil islahatları.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.11.2025; qəbul edilib – 05.12.2025

From Traditional Codes to Modern Aesthetics in Tanzimat-Era Turkish Literature

Eshgana Babayeva

Abstract: In the mid-19th century, the Tanzimat reforms in the Ottoman Empire brought about profound changes not only in political and social spheres but also in the literary field. This period is characterized as a transitional stage in Turkish literature, bridging traditional literary codes and modern aesthetic principles. The aim of this article is to systematically examine the relationship between the preservation of classical literary traditions and the introduction of modern ideas and genres in Tanzimat-era Turkish literature, highlighting the main features of literary transformation. The core of the problem lies in the adaptation of classical forms, genres, and aesthetic principles of Ottoman literature to the changing social, cultural, and political context. The Tanzimat period, influenced both by foreign elements and internal reforms, facilitated innovations across various literary fields, including poetry, prose, journalism, and drama. At the same time, reforms in language were undertaken, resulting in a simplification and modernization of writing and expression. The article analyzes these processes from the perspectives of genre, style, and language, while also emphasizing the interplay between tradition and modernity. The study further highlights the connection between ideological-aesthetic transformation and social and cultural factors. Consequently, Tanzimat-era Turkish literature underwent changes not only in form and genre but also in literary consciousness, aesthetic

thinking, and language modernization. From this perspective, the literary transformation of the period is regarded as a balance between tradition and modernity, and it holds significance as a critical stage in the history of Turkish literature, reflecting both tradition and innovation.

Keywords: Tanzimat period, tradition and modernity, literary transformation, genre and style, language reforms.

Article history: received – 10.11.2025; accepted – 05.12.2025

Giriş / Introduction

Müasir türk ədəbiyyatının formalaşmasında Tənzimat dövrü (1839–1876) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 1839-cu ildə Sultan Əbdülməcidin dövründə elan edilən Gülxanə Xətti Humayunu (Tənzimat Fərmanı) Osmanlı cəmiyyətində idarəçilik, qanunvericilik və sosial düzən sahəsində yeni mərhələ açmaqla yanaşı, ədəbiyyat və təhsil həyatında da dönüş nöqtəsi olmuşdur. Bu fərmanla başlayan islahatlar Robert Kollec (1863), “Darülfünun” Universiteti (1863), Qalatasaray Liseyi (1868) kimi Avropa tipli məktəblərin, universitetlərin və “Cərideyi-Həvadis” (1840), “Tərcümani-Əhval” (1860), “Təsviri-Əfkar” (1862) kimi mətbuat orqanlarının yaranmasına şərait yaratmış, nəticədə ədəbi fəaliyyət canlanmış və Qərb mədəniyyətinə açılma sürətlənmişdir.

Tənzimat dövrü ədəbiyyatı həm ənənəyə bağlı, həm də yenilikçi meylləri özündə birləşdirirdi. Klassik divan poeziyası və xalq ədəbiyyatının təsiri bir tərəfdən ənənəvi xətti qoruyurdusa, digər tərəfdən qərbləşmə hərəkatı roman, hekayə, dramaturgiya və publisistika kimi yeni janrların yaranmasına yol açırdı.

Tənzimat hərəkatının əsas məqsədi ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni və sosial həyatın bütün sahələrində yeni bir “düzən” yaratmaq idi. Bu proses ədəbiyyatda da özünü göstərmiş, həm mövzu, həm forma, həm də dil baxımından yenilənməyə təkan vermişdir. Bu mərhələ türko-loqlar tərəfindən “Qərb təsirindəki türk ədəbiyyatı”, “Təcəddüd ədəbiyyatı” kimi adlarla xarakterizə edilmişdir. Ədəbi-estetik baxımdan Tənzimat dövrü “sənət cəmiyyət üçün” prinsipinin ön plana çıxdığı bir mərhələdir. Ədəbiyyat maarifçilik ideyalarının yayılmasına, ictimai problemlərin işıqlandırılmasına və milli şüurun formalaşmasına xidmət etmişdir. Dil və üslubda sadələşmə, xalq dilinə yaxınlaşma, sosial mövzuların işlənməsi bu dövrün əsas yenilikləri idi. İ. Şinasi, N. Kamal, Ziya Paşa, Ə. Midhat Əfəndi kimi ədiblər yeni ifadə vasitələri ilə ədəbiyyatın ictimai funksiyasını gücləndirmişlər. Avropa ədəbiyyatı ilə təmas və tərcüməçilik fəaliyyəti də bu dövrün yenilikçi yönünü inkişaf etdirmiş, yeni formaların mənimsənilməsinə və mövzu baxımından zənginləşməyə imkan yaratmışdır.

Əsas hissə / Main part

Təhlillər göstərir ki, Tənzimat ədəbiyyatı bir sıra tədqiqatlarda iki mərhələyə bölünərək öyrənilir. Birinci Tənzimat mərhələsi (1860–1876) adətən İbrahim Şinasi, Ziya Paşa və Namiq Kamalın adı ilə bağlıdır. Bu ədəbi məktəbin əsas xüsusiyyəti onun sosial-siyasi xarakter daşmasıdır. Ədəbiyyata janr, dil-üslub və ideya baxımından bir çox yeniliklər gətirən bu üç şəxsiyyəti birləşdirən əsasən ədəbi görüşlərin yaxınlığı olmuşdur. Orxan Okay bu üçlüyün ədəbiyyat tarixindəki rolunu belə sıralayır: dilin sadələşdirilməsində Şinasi - Namiq Kamal -

Ziya Paşa; ictimai-siyasi fikirlərin təbliğində Namiq Kamal - İbrahim Şinasi - Ziya Paşa; poeziyanın bədii-estetik poetikasında isə Ziya Paşa - Namiq Kamal - İbrahim Şinasi (Okay, 1988: s.54) böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimcə, bu dövrləşməyə Əhməd Midhat Əfəndinin adının da daxil edilməsi məqsədəuyğun olardı. Qeyd etdiyimiz kimi, Tənzimat fərmanının qəbul edilməsi, “mədəniyyət dəyişimi” olaraq qəbul edilmişdir. Yalçının ifadəsiylə desək, “Ədəbiyyat sahəsində bunu ilk anlayan və inkişaf etdirən Şinasi olduğu kimi, ən geniş şəkildə həyata

keçirən isə Əhməd Mithat olmuşdur. Əhməd Midhat, mədəniyyət dəyişikliyinə savadsız xalq kütlələrinə çatdırılması, onların yeni mədəniyyətin müxtəlif yönələri haqqında maarifləndirilməsi və ilkin bilgilərlə təmin olunması istiqamətində böyük səy göstərmişdir” (Yalçın, 1998: 22-23). Bu baxımdan, Midhat Əfəndinin birinci tənziatçılar arasında özünəməxsus yeri vardır.

İkinci Tənziat mərhələsi (1876–1895) isə Rəcəizadə Mahmud Əkrəm, Əbdülhaq Hamid Tarhan və Samipaşazadə Səzai ilə assosiasiya olunur (Okay, 1988: s.133). Mıəaplan (Kaplan, 1977: s.9-13) birinci nəslə “sosial və siyasi fikirlər dövrü”, ikinci nəslə isə “fərdiyyətçi ehtiraslar və iztirablar dövrü” kimi xarakterizə etmişdir.

Ümumilikdə, Tənziatın ilk mərhələsində, xüsusən İ.Şinasinin fəaliyyəti ilə dilin sadələşdirilməsi prosesi başlamış, əsərlər mümkün qədər sadə üslubda xalqa yönəlmişdir. Bu dövrdə “sənət xalq üçün” prinsipi ön plana çıxmış, ədəbiyyatın sosial faydalılığına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Kənan Akyüzün də ifadə etdiyi kimi, Tənziat hərəkatı bir mənada “xalqa eniş” idi və buna görə də “xalqın anlama biləcəyi dil” üzərində dayanmaq təbii qəbul olunurdu (Akyüz, 1995: s. 39). İkinci nəsil yazıçılar isə dil baxımından Ə.Midhatın sadə üslubunu deyil, N.Kamalın daha sənətkarənə ifadə tərzini mənimləmiş, “sənət sənət üçündür” prinsipinə üstünlük vermişlər.

Poeziyada ənənəvi kodlar və yenilikçi axtarıqlar:

Tənziat dövrü poeziyası Osmanlı–Türk ədəbiyyatında ənənəvi estetik prinsiplərlə Qərb təsirində formalaşan yenilikçi anlayışın qovuşduğu mühüm sahələrdən biri olmuşdur. Şairlər klassik divan poeziyasının incə formal xüsusiyyətlərini qorumaqla yanaşı, ideya-məzmun baxımından yeni mövzulara müraciət edir, əsasən ictimai və siyasi mövzulara üstünlük verirdi. Sözügedən dövrün önəmli şairlərindən biri İ.Şinasi idi. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, İbrahim Şinasi demək olar ki, bütün ədəbi janrlarda müəyyən yeniliklər etmiş və ədəbiyyat tarixinə “ilk”lərin müəllifi kimi daxil olmuşdur. O, türk ədəbiyyatında ilk teatr əsərinin, ilk şeir tərcüməsinin, Qərb üslubunda yazılmış ilk təmsilin, ilk xüsusi qəzetin, ilk publisistik məqalənin mü-

əllifi olmaqla yanaşı, həm də ilk dəfə durğu işarələrindən istifadə edən şəxs kimi tanınır. Şinasi yalnız publisistika və nəsrə deyil, poeziyada da yeni mövzular, sadə dil və rasional düşüncə ilə klassik ənənədən ayrılaraq modern ədəbi anlayışın əsasını qoymuşdur. Bu baxımdan, onun poeziyası Tənziat dövrünün ənənə və novatorluq sintezini ən aydın şəkildə nümayiş etdirir. O, klassik nazm formalarından uzaqlaşaraq, ictimai və siyasi məsələləri xalqın anlama biləcəyi sadə dil və üslubla ifadə etmişdir. Onun şeirlərində maarifçilik, qadın hüquqları, sosial ədalət və milli şüur kimi mövzular ön plana çıxırdı. Şinasi 1859-cu ildə nəşr etdiyi “Tərcüme-yi-Mənzumə” ilə türk ədəbiyyatında Qərb təsirinin ilk nümunələrini təqdim etmiş, fransız şairlərindən etdiyi tərcümələr vasitəsilə oxucunu yeni poetik anlayışlarla tanış etmişdir. Bu əsər ədəbiyyat tarixçiləri tərəfindən “yeniliyə açılan ilk qapı” kimi dəyərləndirilmişdir. Onun “Müntəxabatı əş’âr” adlı kitabı (1862) da türk poeziyasında bir sıra yeniliklər gətirmişdir. Ənənəvi divan tərtibindən fərqli olaraq, Şinasi bu əsərə “divan” və ya “divançə” adını verməmiş, Qərb şairlərinin nümunəsinə uyğun şəkildə fərqli ad seçmişdir. Janr baxımından yenilik iddiası daşımayan, əruz vəznində, klassik nəzm formalarından (qəsidə, qəzəl, qitə və s.) istifadə edən Şinasi, məzmun və ifadə baxımından ənənədən ayrılaraq türk poeziyasında “yenilik” adlandırılan biləcək ilk dəyişimi başlatmışdır (Uçman, 2006: s.479). Onun “Münacat” şeirində Tanrıya ağıl yolu ilə yaxınlaşmağa çalışması dini mətnlərdə belə rasional düşüncəni ön plana çıxardığını göstərir. Qəsidələrində isə Tənziat Fərmanı və Mustafa Rəşid Paşa kontekstində ədalət, hüquq, mədəniyyət və fərdi haqlar kimi çağdaş ideyaları işləyir. Şinasi klassik poeziyanın hiss və xəyal anlayışına qarşı ağıl, bilik və iradə kimi məfhumları vurğulayaraq, insanın öz taleyini müəyyən edə biləcəyini irəli sürür. Beləliklə, onun poeziyası əsasən sosial faydalılıq üzərində qurulmuş, şeir ictimai-siyasi yenilikləri əks etdirən bir vasitəyə çevrilmişdir.

Dövrün digər önəmli şairlərindən biri Ziya Paşa idi. O, estetik baxımdan divan poeziyasının incəliklərini qorumuş, lakin məzmun baxımından Qərb təsirini əks etdirən tənqidi və ictimai şeirlər yazmışdır. Onun əsərlərində ənənəvi qafiyə və ölçü sistemi saxlanılsa da, müraciət

etdiyi mövzular tamamilə yeni idi. Ziya Paşa təcribənd və tərkibəndləri ilə böyük şöhrət qazanmışdır.. Namiq Kamal isə poeziyada inqilabi və vətənpərvər ruhu ön plana çıxarmışdır. Onun “Hürriyyət Qəsidəsi”, “Vaveyla”, “Vətən şərqi” və “Vətən mərsiyəsi” kimi əsərləri azadlıq, vətən sevgisi, milli şüur və sosial ədalət mövzularını önə çəkmişdir. Kamal klassik formaları müasir ideyalarla birləşdirərək həm poeziyada, həm də dramaturgiyada novator yanaşma nümayiş etdirmişdir. Prof. Uçmanın fikrincə (Uçman, 2006: s.484), bu şeirlərdə hürriyyət, vətən, millət, qanun, hüquq, ədalət, insanlıq və əxlaq kimi dəyərlərin ön plana çıxması ilə ədəbiyyatımızda “milliyyətçi ədəbiyyat” adlandırılı biləcək yeni bir mərhələ başlanmışdır.

Tənziat dövrü poeziyasında dil-üslub baxımından da böyük dəyişikliklər, islahatlar özünü göstərmişdir. Əvvəlki dövrlərin ağır və aristokratik divan dili daha sadə, xalqın anlaya biləcəyi üsluba çevrilmişdir. Bu sadələşmə, həm ənənəyə hörmətin qorunması, həm də ictimai problemlərin poeziya vasitəsilə çatdırılmasına imkan vermiş, poeziyada klassik divan poeziyasından fərqli olaraq, gündəlik həyat və sosial məsələlər öz əksini tapmışdır.

Roman janrının formalaşması və inkişafı:

Türk ədəbiyyatında roman janrı ilk dəfə Tənziat dövründə meydana çıxmışdır. Bu janrın yaranması ilə bağlı müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Ə.H.Tanpınar (Tanpınar, 1977: s. 57) romanın türk ədəbiyyatına kənardan gətirildiyini irəli sürsə də, P.N.Boratov bunun əksini düşünərək yazırdı: “Türk romanı yalnız Avropa romanının təqlidi kimi ortaya çıxmamışdır. Onun klassik türk hekayəçiliyində kökləri vardır. Müasir Avropa romanı isə bu hekayəçiliyin üzərində peyvənd vəzifəsi görmüşdür” (Boratov, 1982: s.31). C.Meric də romanı “milli gövdəyə vurulmuş peyvənd” (Meric, 1998: s. 343) kimi səciyyələndirmişdir. R.Finn “Türk romanı” adlı monoqrafiyasında (Finn, 1984: s.9) qeyd edir ki, ilk romanlar fransız nümunələrindən təsirlənsə də, yaxın Şərq hekayə ənənəsindən də bəhrələnmişdir. Bu fikirlər Ə.Kabaklının “Türk ədəbiyyatı” (Kabaklı, 2020: s. 529) və Ə.C.Issının “Türk ədəbiyyatının romanla tanışlığı” məqaləsində də davam etdirilir (Issı, 2002: s. 16). B. Emil (Emil, 1997: s. 147–148) vurğulayır ki, Tənziat dövründə türk yazıçıları Av-

ropa, xüsusən Fransa ədəbiyyatının təsiri altında yaratsalar da, türk romanını yalnız Qərb təsiri ilə izah etmək düzgün deyil. Onun fikrincə, bu ədəbiyyat klassik divan ədəbiyyatı, xalq ədəbiyyatı və Qərb ədəbiyyatının vəhdəti əsasında formalaşmışdır. Bu yanaşma türk romanının meydana gəlməsində milli hekayəçilik ənənəsinin mühüm rol oynadığını göstərir. R. Korkmaz da bu fikri dəstəkləyərək qeyd edir ki, türk ədəbiyyatında Qərb üslubunda ilk hekayə və roman nümunələri ilk tərcümələrdən təxminən on il sonra ortaya çıxmışdır. Bu dövrün əsas əsərləri Ə.Midhat Əfəndinin “Qissədən Hissə” və “Lətaif-i Rəvayət”i (1870), Emin Nihad bəyin “Müsəmmərətname”si (1872–1875), Şəmsəddin Saminin “Taaşşuk-ı Talat və Fitnat”ı (1875) və Namiq Kamalın “İntibah” romanıdır (Korkmaz, 2018: s. 61).

Bu mənada, Qərb ədəbiyyatından edilən tərcümələr türk ədəbiyyatında roman janrının yaranmasının əsas səbəbi deyil, mövcud ədəbi zəmin üzərində bu janrın formalaşmasına təkan verən amillərdən biri olmuşdur. Bu prosesin ilk nümunəsi kimi Felonun “Telemak” romanının 1862-ci ildə Yusif Kamil Paşa tərəfindən tərcüməsi göstərilir. Daha sonra Əhməd Vəfiq Paşa əsərin sadələşdirilmiş variantını oxuculara təqdim etmişdir. Ardınca V.Hüqonun “Səfillər” (“Hekayeyi mağdurin”, 1862), D.Defonun “Robinzon Kruzo” (1864, Əhməd Lütfi Əfəndi tərəfindən ərəbcədən türkcəyə), Şatobriyanın “Atala” (1872, R.M. Əkrəm), Bernardin de Sent-Pyerin “Paul və Virciniya” (1873, Ə. Siddiq) və digər əsərlər tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Bu nümunələr türk oxucusunu roman janrı ilə tanış etmiş, yazıçılar arasında bu tip əsərlərə marağı artırmışdır. O.Okayın (Okay, 1988: s. 307) qeyd etdiyi kimi, bu təsir bəzən təqlid, bəzən uyğunlaşdırma, bəzən də milli ünsürlərlə birləşərək yeni bir sintez yaratmış və Tənziat sonrası ədəbiyyatda mühüm rol oynamışdır.

Türk ədəbiyyatında ilk müasir roman örnəyi Şəmsəddin Saminin “Təşşüqi-Tələt və Fitnət” (“Tələt və Fitnətin eşqi”) əsəri hesab olunur (Balcı, 2010: s. 286; Çetin, 2002: s. 286). Bununla yanaşı, bəzi tədqiqatçılar ilk roman və hekayə müəllifi kimi Əhməd Midhat Əfəndinin adını önə çəkirlər (Akyüz, 1995: s. 75).

“Təşşüqi-Tələt və Fitnət” 1872-ci ildə hissə-hissə, 1875-ci ildə isə kitab şəklində nəşr

olunmuşdur. Əsərdə Fitnət xanımın Tələt bəyin nakam sevgisi təsvir edilir. Romanda görücü üsulu ilə evlilik, qadın hüquqlarının tapdanması kimi problemlər qaldırılır: “Ah biçərə biz qadınlar... Bizi heç insan yerinə də qoymazlar. Atalarımız, öz istədikləri adamlara bizi hədiyyə edərmiş kimi ərə verər, o adamların xasiyyəti ilə heç maraqlanmazlar, biz o adamlarla necə yola gedəcəyik, orasını heç düşünməzlər. Bizə bircə dəfə də olsun, filankəsə getmək istəyirsənmi? yaxud kimə getmək istəyərsən? deyə soruşmaq yoxdur. Bizə ancaq bunu deyirlər. “Səni filankəsə verirəm”. Biz də sükut edərək, bəs qəlbimiz nə deyir?” (Sami, 1964: s. 10).

Verdiyimiz nümunədən göründüyü kimi, əsərdə bugün belə aktual məsələlərdən biri olan gender problemi qoyulmuşdur. Əsər haqqında müxtəlif tənqidi fikirlər səslənsə də, xarakterlərin canlandırılması baxımından yüksək qiymətləndirilmişdir (Özön, 1941: s. 221; Özön, 1985: s. 131–132). C.Qəribər romanı ənənəvi hekayədən Qərb üslublu romana keçiddə ara mətn kimi dəyərləndirmişdir (Gariper, 2016: s. 63).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Tənziyat dövrü nəsrinin inkişafında mühüm rol oynayan yazıçılardan biri də Əhməd Midhat Əfəndi olmuşdur. Çoxsahəli yaradıcılığa malik olan Midhat Əfəndi publisist, tənqidçi və otuzdan çox roman və hekayə müəllifi kimi tanınır. Onun “Qissədən hissə” (1870), “Lətaifi-rəvayət” (1870–1895), “Əsarət” (1870), “Yeniçərilər” (1871), “Həsən Mellah” (1874), “Hüseyn Fəllah” (1875), “Fəlatün bəylə Raqim əfəndi” (1875), “Parisdə bir türk” (1876) və digər əsərləri bu janrın inkişafında mühüm yer tutur. Midhat Əfəndi əsərlərini sadə dildə yazaraq geniş oxucu kütləsinə xitab etmiş, maarifçi ideyaları yaymağa çalışmışdır. Onun yaradıcılığında həm məddah hekayə üslubu, həm də Avropa ədəbiyyatının təsiri görünür. İlk əsərlərində romantizm, sonrakılarda isə realizm və naturalizm cərəyanlarının təsiri müşahidə olunur. Yazıçı özü də qeyd edirdi: “Mən ədəbi sayılacaq əsər yazmamışam. Məqsədim xalqa xitab etmək, onları aydınlatmaq, dərdlərinə tərcüman olmaqdır” (Yazgıç, 1940: s. 24–25). Kənan Akyüz də onu “xalq hekayəsi deyil, xalq üçün hekayə və roman yazan böyük bir yazıçı” (Akyüz, 1995: s. 75) kimi dəyərləndirir.

Türk bədii nəsrinin inkişafında böyük rol oynayan yazıçılardan biri də Namiq Kamaldır.

Onun “İntibah” (1876) romanı türk ədəbiyyatında ilk ədəbi roman, “Cəzmi” (1881) isə ilk tarixi roman hesab olunur.

Bundan başqa, Samipaşazadə Səzainin “Sərgüzəşt” (1888), Mehmed Muradın “Turfandamı, yoxsa Turfamı?” (1892), Nəbizadə Nazimin “Zəhra” (1896), Rəcəizadə Mahmud Əkrəmin “Araba sevdası” (1898) və digər əsərlər də türk romanının inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Tənziyat dramaturgiyası və teatrın inkişaf xətti:

Tənziyat dövrü türk ədəbiyyatında dramaturgiyanın yaranması və formalaşması baxımından xüsusi mərhələdir. Bu illərdə teatr yalnız əyləncə vasitəsi kimi deyil, həm də cəmiyyətin maariflənməsi üçün təsirli tribuna kimi qəbul olunurdu. Qərb səhnə mədəniyyətinin nümunələri Osmanlı mühitinə yeni daxil olduğundan, həm texniki yeniliklər, həm də uyğunlaşma çətinlikləri yan-yanı mövcud idi. Bununla belə, müəlliflər xarici təsirlərlə kifayətlənməyərək yerli mövzulara söykənən, sosial problemləri əks etdirən əsərlər yaratmağa çalışırdılar.

XIX əsrin ortalarından etibarən İstanbulda teatr həyatının canlanması dramaturgiyanın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Hoca Naum, Hasköy, Şərq və Ortaköy səhnələri qərb tipli teatrın ilk nümunələrini nümayiş etdirirdi. 1867-ci ildə qurulan Osmanlı Teatrı isə dövlət dəstəyi alan ilk ciddi səhnə idi və türk dramaturgiyasının təşəkkülündə mühüm rol oynadı. Teatr uzun müddət fəaliyyət göstərsə də, Əhməd Midhatın “Çərkəz Özdenlər” əsəri azadlıq ruhu daşıdığı iddiası ilə II Əbdülhəmid tərəfindən xoş qarşılanmadı və teatr 1884-cü ildə bağlandı. Bu hadisə teatrın siyasi həyatla necə sıx bağlı olduğunu göstərirdi.

Türk dramaturgiyasının yazılı ənənəsinin əsasını İ.Şinasinin “Şair Evlənməsi” əsəri qoyur. O.Okay bu əsərdən “ilk tiyatro əsəri olaraq qəbul edilən” (Okay, 2005: s. 71) dram deyərək bəhs edir. 1859-cu ildə yazılan bu komediya görücü üsulu ilə evlilik mövzunu satirik tonla təqdim edərək həm mövzu, həm də forma baxımından yenilik xarakteri daşıyırdı. Şinasidən əvvəl yazılan bəzi mətnlər olsa da, onların sonradan nəşr olunması bu əsərlərə “ilk dramatik əsər” statusu qazandırmamışdır.

Tənziyat dövründə dramaturgiyanın əsas simaları arasında N.Kamal, Ə.Vəfiq Paşa, Direktor Əli bəy və Şəmsəddin Sami də xüsusi yer tutur. Hər biri bu janrı özünəməxsus üslubla inkişaf etdirməyə çalışmışdır. Namiq Kamalın dramaturgiyası milli ruh, insan azadlığı və cəmiyyətin gələcəyi ilə bağlı ideyaların ön plana çıxması ilə seçilir. Onun “Vətən yahud Silistrə”, “Cəlaləddin Xarəzmşah”, “Gülnihal”, “Zavallı Uşaq” və “Akif bəy” əsərləri dövrün ictimai-siyasi, tarixi və mənəvi məsələlərini dramatik konflikt vasitəsilə işıqlandırır.

İctimai xadim, yazıçı, publisist Əhməd Vəfiq Paşa türk teatrının inkişafında da mühüm iz qoymuşdur. O, Molyerin əsərlərini türk dilinə uyğunlaşdıraraq “Zor Nigah”, “Zorakı təbib” kimi komediyalar yaratmışdır. Onun əsərləri türk səhnə dilinin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Vəfiq Paşanın uyğunlaşdırmaları sadəcə tərcümə deyil, yerli auditoriyanın düşüncə və zövqünə uyğunlaşdırılmış bədii nümunələr idi.

Direktor Əli bəy də dramaturgiyada öz sözünü demişdir. Onun “Kokana yatır”, “Müsafiri İstiskal”, “Ayyar Həmzə” və digər komediyaları gündəlik həyatın satirik təsvirinə əsaslanır, sosial davranışları yumor və tənqid vasitəsilə səhnəyə gətirirdi. Sadə dil və canlı dialoqlar bu əsərlərin tamaşaçıya həm əyləncə, həm də düşündürücü mesajlar çatdırmasına imkan verirdi.

Şəmsəddin Sami dramaturgiyada maarifçi ideyaları ön plana çıxarmış, təhsil və mədəniyyətin inkişafına yönəlmiş əsərləri ilə teatrın maarifçilik funksiyasını gücləndirmişdir. Onun “Besa yahud Əhdə vəfa”, “Gavə” və “Seydi Yəhya” dramaları Şərq və Qərb düşüncə tərzinin qovuşduğu maraqlı nümunələr kimi diqqət çəkir.

Əhməd Midhat Əfəndi isə maarifçi yanaşmasını “Eyvah” dramında davam etdirərək sosial bərabərsizliyə işarə etmişdir. Ebu Ziya Tövhid isə “Əcəl-i Qəza” əsəri ilə bu prosesə qoşulmuş, dövrün teatr mühitində öz töhfəsini vermişdir.

1870-ci illərdə dramaturgiyada yeni istiqamət axtarırları daha qabarıq şəkildə özünü göstərirdi. Bu mərhələdə Rəcəzadə Mahmud Əkrəm “Atala”, “Amerika vəhşiləri” kimi əsərləri ilə mövzu dairəsini genişləndirdi. Onun “Çox bilən çox yanılar” komediyası isə Qərb dramaturgi-

yasının forma və kompozisiya xüsusiyyətlərinin artıq mənimsənildiyini göstərən uğurlu nümunələrdən biri oldu.

Sözgedən dövrün ən yenilikçi adlarından biri isə Əbdülhəq Hamid Tarhan idi. O, “Macərayı eşq”, “Səbrü səbat”, “Duxtəri-Hindu”, “Fintən”, “Əşbər”, “Nesreten”, “Tarik yaxud Əndülüsün fəthi” kimi çoxsaylı dram əsərləri qələmə almışdır. Hamidin dramları həm düşüncə, həm də forma baxımından digərlərindən seçilirdi. O, klassik strukturu qıraraq bəzən əruzla, bəzən nəsrə, bəzən isə hər iki formanın qarışığı ilə əsərlər yazırdı. Onun dramaturgiyasında romantik duyğularla yanaşı metafizik axtarışlar və insanın daxili dünyasına yönələn fəlsəfi suallar ön plana çıxırdı.

Bütün bu yaradıcı axtarışlar Tənziyat dövrü türk dramaturgiyasını ədəbiyyat tarixində mühüm mərhələyə çevirdi. Qərb teatrından təsirlənən, eyni zamanda yerli həyat materialına bağlı qalan bu dramaturgiya maarifçilik ideyaları, sosial tənqid və yenilənmiş bədii forma ilə türk teatrının sonrakı inkişafına güclü təkan verdi.

Publisistikanın formalaşması və ictimai süura təsiri:

Tənziyat dövründə publisistika Osmanlı cəmiyyətinin modernləşmə prosesində ən dinamik sahələrdən biri olmuşdur. İslahatların mahiyyətini xalqa çatdırmaq, maarifçilik ideyalarını yaymaq və yeni idarəetmə prinsiplərini izah etmək zərurəti mətbuatı sadəcə informasiya vasitəsi olmaqdan çıxararaq, ictimai-siyasi düşüncənin formalaşdığı mühüm tribuna halına gətirdi. Sözgedən dövrdə publisistikanın metodik əsaslarını qoyan İbrahim Şinasinin Agah Əfəndi ilə birlikdə təsis etdiyi “Tərcüman-i Əhval” qəzeti məzmun və üslub baxımından mühüm dönüş nöqtəsi olmuşdur. 22 oktyabr 1860-cı ildə işıq üzünə gələn qəzet türk mətbuat tarixində çap olunan “ilk xüsusi və müstəqil qəzet” (Fuat, 2004: s. 20) olmuşdur. Əvvəlcə həftədə bir dəfə nəşr olunan qəzet, 1861-ci ildən etibarən daha tez-tez – əvvəlcə 3, sonra 4 və 5 gün çıxmağa başlamışdır (Hayta, 2002: s.7). Şinasi qəzetin yaranmasında mühüm rol oynasa da, fəaliyyəti qısa sürmüş və 24-cü saydan sonra yazılarını dayandırmışdır. Onun ayrılmasının səbəbi əsasən üslub və yanaşma fərqləri idi: Şinasi sadə, xalqın anlama biləcəyi dil tərəfdarı, Agah Əfən-

di isə daha ağır və klassik üslubu üstünlük verir (Ebuzziya, 2005: s. 181). Şinasi mətbuat dilinin sadələşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş, xəbərlərin obyektiv təqdimatına önəm vermiş və məqalələri fikir–arqument üzərində qurmağa çalışmışdır. Bu yanaşma publisistikanın müasir formaya keçidini sürətləndirmiş, Osmanlı mətbuatında yeni üslub və düşüncə modelinin formalaşdırılmışdır.

Sözgedən dövrdə N.Kamal publisistikanın ideoloji istiqamətini müəyyən edən aparıcı simalardan biri olmuşdur. Onun “Hürriyyət”, “İbrət” və “Təsviri-əfkar” qəzetlərində dərc olunan məqalələrində hürriyyət, vətən və milli kimlik anlayışları ön planda dayanırdı. Kamalın publisistik yazıları emosional təsir gücü ilə analitik düşüncəni birləşdirərək ictimai fikrin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Londonda nəşr etdiyi “Hürriyyət” qəzeti isə “Yeni Osmanlılar Cəmiyyəti”nin ideoloji tribunası kimi çıxış edərək dövrün siyasi mübarizəsində təsirli mövqə tutmuşdur.

Əhməd Midhat Əfəndinin publisistik fəaliyyəti əsasən maarifçilik və praktik məqsədlərə yönəlmişdir. Onun təsis etdiyi “Tərcüman-i həqiqət” qəzetində gündəlik həyatla yanaşı, elm, texnika və iqtisadiyyat mövzularında yazılar

dərc olunurdu. Midhat mətbuatı geniş oxucu kütləsi üçün bir növ “xalq məktəbi” kimi görür, məqalələri vasitəsilə oxucunu həm məlumatlandırmağa, həm də düşünməyə təşviq edirdi. Bu yanaşma publisistikanın maarifçilik funksiyasını gücləndirərək onu cəmiyyətin intellektual inkişafında mühüm vasitəyə çevirmişdir.

Tənzimat dövrü publisistikası maarifçiliklə yanaşı, ictimai müzakirə mədəniyyətinin formalaşmasına da xidmət etmişdir. Təhsil, qadın hüquqları, iqtisadi islahatlar və dövlət–vətəndaş münasibətləri kimi mövzular mətbuatda açıq şəkildə gündəmə gətirilmiş, bu isə cəmiyyətin intellektual dinamizmini artıraraq yeni düşüncə müstəvisinin yaranmasına şərait yaratmışdır.

Qəzet dilinin sadələşdirilməsi, sintaktik quruluşun yüngülləşdirilməsi və məzmunun aydın təqdim olunması yeni nəsr dilinin formalaşmasına böyük təkan vermişdir. Beləliklə, Tənzimat dövrü publisistikası yalnız mətbuat tarixində deyil, ümumilikdə Osmanlı–Türk mədəni düşüncəsinin modernləşməsində aparıcı rol oynamışdır. O, cəmiyyətin siyasi və mənəvi inkişafına yön verən, yeni anlayışlar yaradan və maarifçilik ideyalarını geniş kütlələrə yayan mühüm sahəyə çevrilmişdir.

Nəticə / Conclusion

Təhlillər göstərir ki, Tənzimat dövrü türk ədəbiyyatı ənənəvi kodlarla modern estetik prinsiplərin qovuşduğu mühüm mərhələni əhatə edir. Bu dövrdə aparılan islahatlar yalnız idarəçilik və sosial həyat sahəsində deyil, ədəbi–mədəni mühitin yenilənməsində də həlledici rol oynamışdır.

Poeziyada sadə və anlaşılan dilə meyl güclənmiş, ictimai–siyasi mövzular və maarifçi ideyalar ön plana çıxmışdır. Roman janrı Qərb ədəbiyyatı ilə təmaslar fonunda formalaşaraq tədricən inkişaf etmiş, fərdi talelər və sosial problemlər bu janrın əsas mövzusunə çevrilmişdir. Dramaturgiya maarifçilik və sosial tənqid

funksiyası ilə cəmiyyətin aktual məsələlərini səhnəyə daşıyaraq ictimai şüurun formalaşmasına təsir göstərmiş, publisistika isə yeni dünya görüşün, azadlıq və milli kimlik ideyalarının yayılmasında mühüm ideoloji vasitə olmuşdur.

Beləliklə, Tənzimat dövründə həm yeni ədəbi janrların meydana gəlməsi, həm də mövcud poetik ənənələrin yenilənmiş məzmunla inkişafı ənənə ilə yeniliyin üzvi vəhdətini ortaya qoymuşdur. Bu vəhdət dövrün intellektual və estetik dinamizmini gücləndirmiş, türk ədəbiyyatının modern mərhələyə keçidinə zəmin yaratmışdır.

Ədəbiyyat / References

1. Akyüz, K. Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri. İstanbul: İnkilap Kitabevi, 1995.
2. Balcı, Y. “Tənzimat Dövrü Roman və Hekayəsi.” Türk Ədəbiyyatı Tarixi. (2 cildə), I c., Türkcədən uyğ., ön sözün müəllifi R. Əsgər, Bakı: Bengü, 2010, s. 275–314.

3. Boratov, P.N. Folklor ve Edebiyat-1. İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982.
4. Çetin, N. "Tanzimat Döneminde Türk Romanı (1860–1878)." Hece: Türk Romanı Özel Sayısı 65–67, yıl 6, Mayıs–Haziran–Temmuz 2002, s. 21–33.
5. Ebuzziya, Z. Şinasi. (Der. Hüseyin Çelik), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
6. Finn, R. P. Türk Romanı (İlk Dönem: 1872–1900). Çev. T.Uyar. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1984.
7. Fuat, M. Şinasi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.
8. Gariper, C. "Yenileşmenin Başlangıcı ve Öncülleri." Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, s. 43–84.
9. Hayta, N. Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002.
10. Issı, A.C. "Türk Edebiyatının Romanla Tanışması." Hece: Türk Romanı Özel Sayısı 65–67, yıl 6, Mayıs–Haziran–Temmuz 2002.
11. Kabaklı, A. Türk Edebiyatı. (5 cilt), 1.c., İstanbul: Türk Edebiyatı Yay., 2020.
12. Kaplan, M. Tefvik Fikret: Devir–Şahsiyet–Eser. İstanbul: Dergah Yay., 1977.
13. Korkmaz, R. (Ed.). Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı (1839-2000). Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.
14. Meriç, C. Kırk Ambar. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
15. Okay, O. Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı, İstanbul, Dergah Yayınları, 2005.
16. Okay, O. Edebiyatımızın Batılılaşması yahut Yenileşmesi. Büyük Türk Klasikleri. 8.c., İstanbul: Ötüken, 1988.
17. Özön, M.N. Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Maarif Matbaası, 1941.
18. Özön, M.N. Türkçede Roman. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
19. Sami, Ş. Taaşuk-i Talat ve Fitnat. 1289/1872. Ankara: Ankara Üniv.Basımevi, 1964.
20. Tanpınar, A.H. Edebiyat Üzerine Makaleler. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977.
21. Uçman, A. "Tanzimat'tan Sonra Türk Şiirinde Değişme ve Yenileşmeler Üzerine Bir Deneme." TÜBAR XIX, Bahar 2006, s. 477–488.
22. Yalçın, S.D. XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatında Popüler Roman. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi, Ankara, 1998.
23. Yazgıç, K. Ahmet Midhat Efendi – Hayatı ve Hatıralar. İstanbul: Tan Basımevi, 1940.

От традиционных кодов к современной эстетике в турецкой литературе эпохи Танзимата

Эшгана Бабаева

Резюме: В середине XIX века реформы Танзимата в Османской империи вызвали глубокие изменения не только в политической и социальной сферах, но и в литературной жизни. Этот период характеризуется как переходная стадия в турецкой литературе, соединяющая традиционные литературные коды и современные эстетические принципы. Цель данной статьи — систематически исследовать взаимосвязь между сохранением классических литературных традиций и внедрением современных идей и жанров в литературе эпохи Танзимата, выделяя основные особенности литературной трансформации. Суть проблемы заключается в адаптации классических форм, жанров и эстетических принципов османской литературы к меняющемуся социальному, культурному и политическому контексту. Период Танзимата, находясь под влиянием как внешних факторов, так и внутренних реформ, способствовал появлению новшеств во всех литературных областях, включая поэзию, прозу, публицистику и драматургию. Одновременно проводились языковые реформы, приводящие к упрощению и модернизации письменной речи и выражения. В статье эти процессы анализируются с точки зрения жанра, стиля и языка, при этом подчеркивается взаимо-

действие традиции и модерна. Исследование также выделяет связь идеолого-эстетической трансформации с социальными и культурными факторами. В результате турецкая литература эпохи Танзимата претерпела изменения не только в форме и жанровой структуре, но и в литературном сознании, эстетическом мышлении и языковой модернизации. С этой точки зрения литературная трансформация периода рассматривается как баланс между традицией и современностью, представляя собой ключевую стадию в истории турецкой литературы.

Ключевые слова: Период Танзимата, Традиция и модерн, Литературная трансформация, Жанр и стиль, Языковые реформы.